

HUMANITAARTEADUSTE OLEVİK JA TULEVİK

1. *Kuidas Te hindate humanitaarteaduste arengut viimasel paaril aastakümnel? Millised on olnud Teie meelest kõige tähtsamad suundumused, muutused ja saavutused?*

2. *Mis suuna on võtnud humanitaarteadused praegu? Millised on suurimad väljakutsed, kõige lootusrikkamad perspektiivid ja kõige tõsisemad probleemid, mille ees humanitaarid parasjagu seisavad?*

Peter Burke:

1. Kõige rabavam suund viimastel kümnenditel on minu arvates kultuuriline pööre, mis toimus kahe varasema tendentsi, nimelt autonoomsete distsipliinide ja inimekäitumise sotsiaalsete, olgu marksistlikust või strukturaalfunktsionalistlikust seisukohast ette võetud tõlgenduste arvel. Selle suundumuse näidete hulka kuuluvad kultuuriringute, kultuuriajaloo, kultuurantropoloogia, kultuurigeograafia, kultuuri-sotsioloogia, kultuuripsühholoogia, kultuuriarheoloogia jmt esiletõus, kusjuures asjade sellisele arengule on hoogu andnud debadid identiteedi, multikultuursuse, kultuuriliste kohtumiste jmt üle. Samuti seostub pööre kultuuri poole kultuurilise „konstrueerimise” ideega, rõhuasetusega gruppide või indiviidide vabadusele ennast konstrueerida või rekonstrueerida, selle asemel et jääda oma kindlalt fikseeritud identiteedi vangideks. Huvi suhteliselt „kõvade” sotsiaalsete struktuuride ja institutsioonide vastu asendus tähelepanuga suhteliselt „pehmetele” kultuurilistele vormidele.

Teine paljudes distsipliinides ilmnev tähtis tendents on kasvav huvi retseptiooni vastu. Majandusajaloolased on hakanud uurima tarbimist, kunstiajaloolased vaataja rolli ning reaktsioone, kirjanduskriitikud nii loodetavaid kui ka tegelikke lugejaid, musikoloogid

kuulajaid, sellal kui religiooniuurimustes keskendutakse nüüd nii usku pöördunutele kui ka misjonäridele ja sellele, kuidas misjonisõnumit küll teadvustatult, küll teadvustamatult ja poolteadvustatult mugandatakse ehk „tõlgitakse”.

Kolmandat tendentsi, mis ilmneb terves reas humanitaardistsipliinides, võiks ehk nimetada performatiivseks pöördeks. Sellele eelnes varasem arusaam kultuurist kui tekstist, mille järgi rituaalid ja isegi emotsioonide väljendamine toimusid teatud stsenaariumi järgi. Performatiivne pööre seevastu rõhutab fikseerituse asemel rohkem voolavust, igal kordamisel sugenevaid muutusi, mitte niivõrd üht ja ainsat tähendust, kuivõrd adutavate tähenduste paljusust. Performatiivne lähene-mine jätab rohkem ruumi improvisatsiooni ja poolimprovisatoorse esituse analüüsile.

2. Kui lähiminevikust tuleviku poole pöörduda, siis lubatagu mul välja pakuda paar lühiajalist ennustust, kusjuures ma püüan lahus hoida seda, mida ma usun lähemal ajal juhtuvat, ja seda, mida ma isiklikult sooviksin näha.

Ehkki pole eriti tõenäoline, et kultuurilise pöörde niisugune suundumus kõigi humanitaarteaduste kõigis valdkondades üheaegselt äkilise lõpu leiaks, usun ma siiski, et üsna tõenäoliselt ärkab juba lähemal ajal taas huvi sotsiaalse lähenemise vastu. See taastärkanud huvi sotsiaalse aspekti vastu seostub tõenäoliselt kasvava arusaamisega kultuurilise „konstrueerimise” piiratud ja üldisemas plaanis selgema arusaamaga inimegevusele seatud vältimatutest piirangutest. Optimistlik usk kujutlusvõime jõusse asendub tõenäoliselt pessimistlikuma või realistlikuma mõõndusega, et inimene on piira-

tud ja et pahatihti ebamugavad struktuurid ei jäta kuigi palju valikuid. Probleem on siin selles, kuidas vältida lihtsat tagasipöördumist „sotsiaalse” lähenemise valitsusaega, näiteks aastatesse 1950–1980. Selle perioodi implitsiitsele või ka eksplitsiitsele determinismile, mis kindlasti läks liiga kaugele, järgnes samavõrd liialdatud voluntarism. Lihtsalt kesktee otsimisest jääb väheks. Minu arusaamist mööda on küsimus selles, kuidas leida mooduseid eristamiseks asju, mida indiviididel ja rühmadel on lihtsam ohjata, nondest asjaoludest, mille ohjamine on raske, ja otsida samal ajal nende kaht liiki tegurite omavahelisi suhteid.

Üks tõsisemaid väljakutseid, millega humanitaaralade tudengid ning õppejõud praegu ja ka lähitulevikus silmitsi seisavad, on minu arvates teadmiste killustumine, mille on kaasa toonud üha süvenev tööjaotus selles ulatuslikus valdkonnas. Muidugi on tõsi, et ülemäärase spetsialiseerumise vastaseid reaktsioone on esinenud juba pikemat aega (1950. aastatest kaugemale minemata mõelgem kas või C. P. Snow'le, kes mõistis hukka loodusteaduste ning humanitaaralade „kahe kultuuri” vahelise lõhe), kusjuures samal ajal on loodud institutsioone selle tendentsi vastu võitlemiseks (näiteks Keele'i ja Sussexi Ülikool, loodud vastavalt 1940. ja 1960. aastatel, kui piirduda vaid Inglismaaga). Sellele vaatamata teeb akadeemiliste teadmiste lisandumine ja veel enam akadeemiliste väljannete hirmuäratav juurdekasv (mildest paljud ei lisa akadeemilistele teadmistele midagi või lisavad väga vähe) enamikule humanitaarteadlastele mingisugusegi „laiema pildi” saamise üha raskemaks. Lääne keskse asendi kaotus, nii tervitatav kui see globaalsest perspektiivist ka ei oleks, tähendab seda, et tuleb põhjalikumalt tundma õppida teisi kultuure, mis esitab igale õppurile üha kõrgemaid nõudmisi. Nii

ei ole mingi ime, et liikumised, mis said alguse vastureaktsioonina spetsialiseerumisele, on mõnikord kujunenud uuteks erialadeks (nagu see on juhtunud näiteks kultuuriteaduse puhul). Minu enda distsipliinis ajalooteaduses näiteks on olukord selline, et mida enam ajaloolased räägivad teiste valdkondade õpetlastega (majandus-, kirjandusteadlastega jne), seda vähem kõnelevad nad oma kolleegidega ajalooteaduse tohutu ainevalla teistest osadest. Eneseharimine vaatlemaks maailma avaras, pikas või mitmetises perspektiivis muutub tõenäoliselt üha raskemaks, veel raskemaks aga läheb selle õpetamine üliõpilastele. Helgematel hetkedel mõtlen ma, et uued saavutused kommunikatsiooni alal, eeskätt Internet, võtavad osa teadmiste jagamise koormast enda kanda, tehes teatavat laadi uurimistöö kiiremaks ja kergemaks, ehkki miski ei suuda asendada lähilugemist ega süstemaatilisi vaatlusi. Mustematel hetkedel aga küsin endalt, kas ei ole ebatäpse või eksitava teabe levitamise võimalused juba sel määral kasvanud, et meil tuleb edaspidi väga kiiresti joosta üksnes selleks, et paigal püsida.

Peter Burke (sünd 1937) on briti ajaloolane, kes on avaldanud arvukalt uurimusi varauusaegse Euroopa kultuuri- ja sotsiaalajaloost. Mõjukad on samuti tema ajaloometoloogilised käsitlused. Eesti keeles on ilmunud tema esseekogu „Kultuuride kohtumine. Esseid uuest kultuuriajaloost” (2006). P. Burke on Cambridge'i Ülikooli kultuuriajaloo emeriitprofessor.

Leonidas Donskis:

1. Muidugi pole seis kuigi roosiline. Teaduse ja teaduspoliitika üldises kontekstis on humanitaarid ja nende töö jäänud suures osas vaeslapse rolli. Euroopa Liidu ambitsioon, võiks öelda

lausa kinnismõte jõuda ette USA-st reaalteadustes, matemaatikas, füüsikas, arvuti- ja kõrgtehnoloogias ei tööta humanitaarteadustele midagi head. Üks kahtlasemaid asju, mis humanitaarteadustes kahel viimasel kümnendil on juhtunud, on põhjendamatult range eraldusjoone vedamine humanitaar- ja sotsiaalteaduste vahele. Kui sa kasutad oma sotsioloogilises uurimistöös ratsionaalsete valikute teooriat või matemaatilisi mudeleid, saad sa lubatähe teadusse ja sind liigitatakse tõeliste teadlaste hulka. Nagu poleks semiootikal, lingvistikal, mõnel kirjandusteaduslikul või filosoofilisel teorial teadusega mingit pistmist...

Teisalt on humanitaaridki loobunud taotlustest luua mingit jäika kultuuri-teadust – samm, mida ma tervitan. Sõgedatest plaanidest muuta humanitaarteadused rangeteks distsipliinideks pole tulnud midagi head. Stsientism ja XIX sajandi mitmed kurjakuulutatavad deterministlikud mallid oli humanitaaride loogiline käik vabanemaks alaväärsustundest metodoloogia vallas. Mee-nutagem kas või geograafilist determinismi ja rassilisi argumente esteetikas (näiteks Hippolyte Taine'il) või läbinisti rassistlikke teooriaid, mis laiutasid ja tegid laastamistööd XIX sajandi antropoloogias.

Siiski on humanitaarid hakkama saanud ka paljude heade asjadega. Uushistoritsismi võidukäik on avanud kirjandusteadlastele, kultuuriajaloolastele, sotsioloogidele ja filosoofidele uusi perspektiive ja vabastanud nad kitsastest skeemidest ja kivistunud mallidest. Kirjandusteooria on mitmel moel edestanud filosoofiat, pakkudes tuge sotsioloogiale, antropoloogiale, kultuuri-teooriale ja sotsiaalteadustele. Vaatamata mainitud lõhele humanitaar- ja sotsiaalteaduste vahel taksonoomia ja metodoloogia vallas, on nende läbipõimimine fakt ja tänu sellele on sündinud piiripealsed distsipliinid: kunsti- ja

kirjandussotsioloogia, ajalooline antropoloogia ja kultuuripsühholoogia. Sellist kirjandusteadlast nagu Stephen Greenblatt või selliseid ajaloolasi nagu Robert Darnton ja Simon Schama ei saa lahutada sotsiaalteadustest, sest nad tegelevad tõsiselt ka antropoloogia, sotsioloogia ja psühholoogiaga.

Sotsiaalteooria parim osa, näiteks Zygmunt Baumani tööd, on tugevasti mõjutatud humanitaarteadustest: moraalifilosoofiast, ideedeajaloost ja kirjandusteooriast. On võimalik töötada antropoloogina, uurides üht tsivilisatsiooni või kultuuri, ja võtta siis ette teise tsivilisatsiooni ideede struktuuriline ajalugu ja poliitiline filosoofia. Sellise õpetlase musternäide on Louis Dumont, kes kirjutas antropoloogilisi uurimusi Indiast ja tegi siis karjääri poliitilise filosoofia ja ideedeajaloo alal, uurides Lääne modernismi.

Niisugused manöövrid, metodoloogilised ja distsipliinidevahelised käigud ning strateegiad olid mõeldamatud veel 1970. aastate keskel. Praegu saavad nad üha tavalisemaks ja töötavad humanitaarteaduste uuenemist ja arenguid mitmes eri suunas.

2. Pole kahtlustki, et trans- ja interdistsiplinaarsed uurimused on perspektiivne suund tänapäeva humanitaarteadustes. Sellised distsipliinid nagu arvutuslingvistika on võimalikud tänu sellele, et me suudame ületada valdkondade piire, liikudes vabalt humanitaar- ja sotsiaalteaduste või isegi humanitaarteaduste ja arvutiteaduste või matemaatika vahel. Nii nagu sotsiaal-teadlaste paremik püüdleval ka humanitaarid uue kompetentsi poole, mis suudaks ühendada fakti ja väärtuse, selle, mis on, ja selle, mis peaks olema.

Toon ühe näite. Vytautas Kavolis, leedu soost väljapaistev sotsioloog USA-s, tegi kõik, et loobuda jäikadest dihhotoomiatest ja mõttetust eraldus-

joonest humanitaar- ja sotsiaalteaduste vahel. Kultuuri- ja kunstisotsioloogina, tsivilisatsiooniteoreetiku ja kultuuri- psühholoogina rõhutas Kavolis, et tuleb leida käsitlusviis, mis sobib vastava nähtuse kirjeldamiseks, pööramata tähelepanu sellele, kas see kuulub sotsioloogia või ajaloo pärusmaale. Tema raamatute ja artiklite joonealused ja kommentaarid kubisevad metafooridest, metonüümiatest, antikliimaksistest, antiteesidest, paradoksidest ja teistest troopidest või kõnekujunditest. Analüütiliselt täpseid ja vahedaid formulatsioone põhitekstis täiendavad joonealuste allusioonid, elliptilised fraasid, põgusad kõrvutused ja viited episoodidele teadlaste, poliitikute, kirjanike ja kunstnike elust ning nende moraalsetele valikutele. Kõigist neist võiks välja arendada omaette artikli.

Selline intellektuaalne trajektoor on loonud eeldused uue, XXI sajandi õpetlasetüübi sünniks, kes oleks mõtisklev, irooniline, kriitiline, tähelepanelik inimeksistentsi kõigi külgede suhtes ning teadlik selle õrnusest ja haavatavusest. Selline õpetlane suudaks ühendada nii humanitaar- ja sotsiaalteadused kui ka erinevad diskursused ja enesemääratlused.

Selles kontekstis mõjuvad filosoofide vaidlused selle üle, kas kontinentaalne filosoofia on ikka tõeline filosoofia või kuulub tõelise filosoofia kõlav tiitel üksnes analüütilisele filosoofiale, täieliku arusaamatusena. Olles ise filosoof, pean ma kahjuks tunnistama, et akadeemiline filosoofia on muutumas metodoloogiliselt kitsarinnaliseks, vaimult provintslikuks, kui võrrelda teda sellega, mis toimub sotsioloogias, antropoloogias või kirjandusteoorias.

Kõige suuremaid lootusi annab humanitaar- ja sotsiaalteaduste kokkumäng. Üks humanitaar- ja sotsiaalteaduste suuremaid ohte on mõne distsipliini ideoloogiline ja poliitiline angažeeritus. Kahju küll, aga mitmedki feministlikud kir-

jandusteooriad, soouuringud ja kultuuririkäsitlused ei too humanitaar- teadustele au ega kuulsust, eriti teiste teadus- harude esindajate silmis. Kõige tõsisem häda, millega me XXI sajandil peame tõenäoliselt silmitsi seisma, on täiesti ilmetu ja hingetu teise sordi humanitaar- teadusliku literatuuri uputus, mis tuleneb imperatiivist „publitseeri või sure”, ning see imperatiiv on vaimselt ja institutsionaalselt kinnistunud nii Euroopa Liidus kui ka USA-s.

Minu soovitused humanitaaridest kolleegidele? Vähem metodoloogilist fetišismi, rohkem julgust pöörduda uuesti suurte tekstide juurde ning sõakust klassikute taasavastamisel ja ümbermõtestamisel.

Leonidas Donskis (sünd 1962) on leedu filosoof ja politoloog, kes on avaldanud mitmeid raamatuid, neist viimati inglise keeles „Identity and Freedom: Mapping Nationalism and Social Criticism in Twentieth-Century Lithuania” (2007) ja „Loyalty, Dissent, and Betrayal: Modern Lithuania and East-Central European Moral Imagination” (2005). Eesti kultuuriajakirjanduses on ilmunud tema artikleid ja esseid. L. Donskis on Vytautas Magnuse Ülikooli politoloogiprofessor ja dekaan, ta on samuti Helsingi Ülikooli dotsent ja Tallinna Ülikooli erakorraline külalisprofessor.

François Dosse:

1. Ma vastaksin ajaloolasena, sest selles valdkonnas on viimasel kahel kümnendil toimunud väga olulised muutused. Tänapäeva ajaloolane on saanud teadlikuks oma kirjutamisakti ainulaadsusest ja püüab seetõttu velmata Kleio tegusid ennekõike refleksiivses perspektiivis. Selle tulemusena on sündinud ajaloolastele eriomane teoreetiline ruum, kus ajaloo uurimise keskmes nähakse inimest ja tema tegevust (*action*) konkreetsetes situatsioonides. Paistab,

et välja on joonistumas uus paradigma, mis tugineb pragmaatilisele ja hermeetilisele pöördele, eemaldudes radikaalselt varasemast lähenemisest, mida iseloomustas tähelepanu „pikale kestvusele” (Fernand Braudel) ja „liikumatu ajaloole” (Emmanuel Le Roy Ladurie). See orientatsioonimuutus puudutab suurt osa humanitaarteadusi, mille üldist arengut võiks viimastel kümnenditel nimetada „humaniseerumiseks” (*humanisation*), inimesekeseks muutumiseks. Ajalooteaduses tähendab see huvipööre „lühikese kestvuse” taasväärtustamist, suuremat tähelepanu konkreetsele tegevusele ja tegevuskontekstile.

Praegust historiograafiat iseloomustab positsioonide vahetus ja vanade traditsioonide ümberhindamine: poliitilise ajaloo uuenemine, sotsiaalajaloo ümberdefineerimine, kultuuriajaloo võimas esiletõus. Väga aktiivsed vaidlused ajaloo teaduse ühiskondliku rolli ümber, ennekõike seoses mälu ja identiteedi teemadega, on huvitavas kontrastis ajaloo uurimise teistele teadustele avanemisega, mis on vaba igasugusest hegemonilisest taotlusest. Silma torkab üha suurem huvi historiograafiliste ja epistemoloogiliste probleemide vastu, mis on andnud uue sisu vanadele küsimustele ajaloo teaduse objektiivsusest ja tõeväärtusest.

Palju räägitakse, seda eriti Prantsusmaal, selliste uurimisteemade tagasipöördumisest, mis paistsid olevat ammu teadusest välja arvatud. Nimetada võib näiteks kolme iidolit, millest vabanemist soovitas ajaloolastele juba XX sajandi algul sotsioloog François Simiand: biograafia-, kronoloogia- ja poliitikaidol. Need kolm pikalt põlu all olnud valdkonda on taas ausse tõstetud, ent seda sootuks uues kuues. Ajaloolised biograafiad ei kutsu enam akadeemiliste ajaloolaste seas esile põlgust, vaid on pigem muutunud metodoloogiliste uuenduste populaarseks tal-

lermaaks. Niisamuti võib täheldada sündmuste uurimise juurde tagasipöördumist, mille üheks kinnituseks on Gallimard'i kirjastuse otsus äratada 2005. aastal ellu raamatusari „Päevad, mis on kujundanud Prantsusmaa ajaloo”, mis paistis olevat lootusetult unustusehõlma langenud. Kuid sündmuse ei uuri ajaloolased enam vaid selleks, et tuvastada nende faktilisus ja tõsikindlus, vaid sellekski, et eritleda sündmuse erinevaid tähenduskihte, mis on kogunenud sündmusest möödunud aja jooksul. Lisaks seostub nende tagasipöördumistega uus huvi poliitilise ajaloo vastu, mis oli Prantsusmaal, seda esmajoonel *Annales*'i koolkonna mõjul, pikalt kõrvale tõrjutud.

Kõik see ei tähenda, nagu oleks ajaloolased pöördunud tagasi XIX sajandi ajalookirjutamise viiside juurde. Pigem on saanud võimalikuks ajaloo uurimine n-ö teisel tasandil, nagu on tõdenud Pierre Nora ja Marcel Gauchet. Seda uut ajalookirjutust esindab hästi viimastel aastatel populaarne mälu paikade (*lieux de mémoire*) uurimine, mis muudab analüüsiobjektiks kõik need tähendused, mida üks ajalooline nähtus on läbi aegade enda ümber kogunud.

2. Üks väga oluline areng on varem vastandlikel positsioonidel olnud loodusteaduste, humanitaarteaduste ja filosoofia leppimine, uute liitlassuhete sõlmimine, seda sageli humanitaarteaduste algatusel, sest nad on loobunud varemast vimmast filosoofilise spekuleerimise vastu. Uus olukord, mis käimasolevate uurimistööde käigus on humanitaarias välja kujunemas, ei ole taandatav ühele suunale, vaid pigem valitseb siin suundade paljusus. Selle kirevuse sees võib siiski esile tuua kaks lahknevat filosoofilist orientatsiooni, mis toidavad mitmeid otsinguid. Esiteks paistab, et uusaegne ratsionalistlik filosoofia ei ole ennast ammendanud ja inspireerib jätkuvalt uurimistööd. See suund läh-

tub Kanti kriitilisest filosoofiast, seda arendas ja teisendas hiljem Eduard Husserl ning edendasid Prantsusmaal Maurice Merleau-Ponty ja Paul Ricoeur. Teine noorus, mida viimasel ajal on kogenud hermeneutikaga „poogitud” fenomenoloogia, kinnitab selle orientatsiooni viljakust.

Teine suund, mis ammutab oma inspiratsiooni Nietzsche, on selgelt teistsuguse iseloomuga. Prantsusmaal on seda edendanud ennekõike Gilles Deleuze ja samuti Michel Serres. See märksa transversaalsem suund toidab näiteks uue teadusantropoloogia töid, mis on võtnud sihiks visandada modernsuse risoomne ajalugu, tuginedes „võrgustiku laienemise” mõistele ja kasutades kommunikatsiooni ja ajaloolise antropoloogia intellektuaalsete tehnoloogiate tulemusi.

Väljaspool seda filosoofilist jaotust võib öelda, et humanitaarteadused teravikuna lähtuvad uuest subjektikäsitusest, mis pole enam ei subjekti jumalikustamine ega selle lammutamine. Humanitaaria arvestab tänapäeval probleemide kasvava keerukusega ja püüab loobuda igasugusest dogmatismist ja reduktsionismist: oluliseks peetakse teatava määramatuse postuleerimist, mis muudab võimatuks ja mõtetetuks inimese sulgemise välistavasse loogikasse, olgu selleks siis kõlbeline, rahvuslik, geneetiline, neuronaalne vms loogika.

Humanitaarteadused jätkavad oma traditsioonilist missiooni seletada inimeste otsuseid, asetades need erinevate ratsionaalsuse vormide valgusse. Sel moel tahetakse välistada autoritaarsed valikud, mis püüavad lahendada keerulisi probleeme ülevalt peale surutud imperatiividega. Humanitaarteaduste pragmaatiline funktsioon tänapäeval on rikastada avalikke vaidlusi, väärtustada ettenägelikke lahendusi probleemidele, mis on võrsunud erinevate vaatenurkade koostööst ühiskonnale

olulistest valdkondades. Seda enam, et küsimused on nii keerukad, näiteks küsimus, kus algab ja lõpeb inimene, et üks spetsialist ei suuda iial hoomata kõiki selle tahke. Argitarkuse (*le sens commun*) taasväärtustamine humanitaarteadustes aitab kaasa sellele, et ekspertgrupe ei käsitata enam lahus ühiskonnast ja eesmärgiks on seatud laiendatud avaliku suhtlusruumi kujundamine.

François Dosse (sünd 1950) on prantsuse ideedeajaloolane, kes on kirjutanud uurimusi strukturalismi ajaloost, humanitaarteaduste epistemoloogiast, ajaloo filosoofiast ja Prantsuse XX sajandi intellektuaalsest ajaloost, sh biograafiad Michel de Certeau'ist, Paul Ricoeurist ja Gilles Deleuze'ist. Vikerraames (2006/4–5) on ilmunud tema artikkel „Mälujälgede historiseerimisest”. F. Dosse töötab õppejõuna Pariisi Poliitikateaduste Instituudis.

Winfried Nöth:

1. Aastatuhandevahetusele eelnenud kümnendid on toonud humanitaarteadustesse üha enam ennast afišeerivaid pöördeid. Pärast keelelist pööret filosoofias oleme näinud semiootilist pööret keeleteaduses, kognitiivset pööret psühholoogias, pildilist pööret meediauurin-gutes, ikoonilist pööret esteetikas, kultuurilist pööret kirjandusteaduses ja performatiivset pööret kultuuriuurin-gutes. Näib, et koos posthumanismi saabumisega on humanitaarteaduste endi vundament saanud viimati tõsise hoobi, millest toibumine tundub ülimalt raske. Kas see pidev heitlemine on märk kasvavast segadusest humanitaarias või pole see muud kui õpetlaste retooriline žest, et kaitsta kättevõidetud positsioone oma teadusvaldkonnas?

Hoolimata ilmsetest lahknevustest, liidab hiljutisi ja käimasolevaid pöördeid humanitaarteadustes kaks ühist

hoiakut. Üks neist sihhib uusi intellektuaalseid horisonte uurimisväljal, mis tundub olevat jäänud liiga kitsaks; teine pöördub endassesüüvimise korras tagasi oma lätete juurde, mis näib vältimatu iga järjekordse suunamuutuse korral. Aastatuhandevahetusel on uute horisontide hõlvamine humanitaarteadustele jätkuv väljakutse. Vaatlusvälja avardamine on kahtlemata muljetavaldav, kuid postmodernismi laines tundub tähtsam humanitaarteaduste eneserefleksioonini viiv arengusuund, mis seostab humanitaaria oma uurimisobjektiga – inimesega.

Endassesüüvimine, millest on saanud humanitaarteaduste määrav tunnus, on märk modernismi asendumisest postmodernismi paradigmaga, mille käigus oleme vabanenud kunagi valitsenud kõrkusest, nagu oleks humanitaarteaduste keel metakeel, mis seisab uhkelt kõrgemal objektidest, mida ta on võtnud uurida. XX sajandi esimestel kümnenditel esitles näiteks semiootika – õpetus märkidest kultuuris ja looduses – ennast enesekindlalt keele metakeelena, metamärkide süsteemina, mis on märkide uurimise instrument, ja hiljem metameediumina, mis paljastab meedias rakendatavad strateegiad. Täna me teame, et metamärgid on ka ise paljalt märgid ja et meedia pole argikeele ega -diskursuse metakeel, vaid esindab maailma, mis on juba iseenesest läbinisti vahendatud, enne kui see jõuab meieni meedia vahendusel. Representatsioon näib seega olevat võimatu ilma selle autorreferentsiaalse silmuseta, kus märgid on märkide märgid, kommunikatsioon on kommunikatsiooni kommunikatsioon, sõnum on sõnumi sõnum ja vahendamine on vahendamise vahendamine. Ajal, kui on kadunud usaldus suurte narratiivide vastu, sest kõik paistab olevat juba öeldud, on humanitaarteadused pöördunud märkide juurde, mida nad kunagi pidasid refleksiooni-

vahenditeks ja mis nüüdseks on osutunud oma vahendavuse iseseisvateks vahendajateks. Selle uue pöördega on avanenud humanitaarteadlaste silmad, et nende refleksioonide sisekaemuslikkus ei tähenda nõiaringi, vaid on tänuväärne ringtee, mis viib humanisti tagasi humanitaarteaduste juurde.

2. Nietzsche, Heidegger, Foucault kuuluvad nende antihumanistide hulka, kes on kuulutanud humanismi lõppu. Eriti ähvardavalt kõlab see nüüd, kui humanitaarteadused on surutud kaitseiseisu. Kõige viimane väljakutse humanismidoktriinile, et inimvaim on autonoomne ja vaba, on visioon posthumaansest maailmast, kus inimene ei ole enam valitseja, vaid teda on orjastanud intelligentset masinad, mis ta kunagi ise leiutas kui ratsionaalsed mõtlemis- ja tööriistad.

Kuigi pidevalt räägitakse humanismi lõpust, ennustavad neohumanistid humanismi naasmist uuenenud kujul. Kui posthumanistid toovad näiteid, kuidas kasvab keeruliste süsteemide intelligentsus ja suureneb tõenäosus, et tulevikus ilmuvad keerulised masinad, mis sõltuvad üha vähem inimese kontrollist ja toetusest, siis tõttavad humanistid väitma, et masin ei suuda kunagi tunda ega mõelda, sest tal puudub iseseisvus, mõistus, loovus, tahe, enesepeegeldus ja teadvus. Humanistlikud väited ja dualistlik arusaam inimese ja masina vahekorra toetuvad veendumusele, et vaimu ja materiat lahutab ületamatu kuristik.

Kõnealusel debatis puudub edasiviiv perspektiiv, mis ületaks väidetavalt semiootilise vaimu ja mittesemiootilise materiaalse maailma dualismi, laiem arusaam kultuurilisest semiosfäärist, mis ulatub väljapoole elusmaailma. Biosemiootika ilmumisega XX sajandi viimastel kümnenditel võttis märgiteadus peale kultuurisfääri ette ka looduse semioosise uurimise. XXI sajandi

alguseks on saanud selgeks, et vaatevälja tuleb jätkuvalt laiendada. Intelligentsed masinad on seadmed, mis on seotud märgiliste protsessidega. Kas nad on tõelised semiootilised masinad või paljalt vahendid inimeste käes, kes kasutavad neid enda huvides? Vastus sellele küsimusele pole lihtsalt ei või jah, vaid sõltub sellest, mil määral masinad on osalised märgilistes protsessides. Uurides elutuid, kuid intelligentseid masinaid, jõuame olulise arusaamani ning saame toetust ka C. S. Peirce'ilt, kes näitas, et märkidega pole pistmist ainult inimolendele, kes neid loovad ja tõlgendavad. Vastupidi, kõigil märkidel on semiootiline autonoomsus; nad pole mingil juhul paljalt instrumendid sõltumatute operaatorite käes. Märkide elu ilmse autonoomia, mis piirab nende suvalist kasutamist, on ilmselt kõige paremini formuleerinud Peirce oma 1886. aastast pärineva tõdemusega: mitte ainult märgi loojad, vaid ka märgid ise on inimeste õpetajad.

Märgimasinad genereerivad kompleksseid märke üksnes mehhaaniliselt ja seega materiaalsel alusel. Kui kõik märgid ilmutavad sõltumatust oma loojast, siis on ka masinad vaieldamatult märkide loojad. Arusaam, et märgid elavad oma elu ja et märkidel on autonoomia inimese loodud asjade semioosfääris, mis jääb väljapoole inimaju, sobib päris hästi kokku moodsa kontseptsiooniga inimvaimu laiendusest, mis sisaldab inimese ideede projektsioone nende materiaalsesse kultuuri, alates isiklikest ülestähendustest kuni raamatukogude ja andmebaasideni. Samuti klapib see meie kogemusega märgimasinate mediaalsusest meie mõtete väljendamisel arvutite abil.

Teisalt oleme õppinud Pierce'ilt, nagu Bahtiniltki, et semioosis on dialoogiline protsess, kus meie mõtted on adresseeritud ühele meie paljudest minadest, ja et otsustamine on vastastikune toiming, kus üks mina püüab

veenda teisi. Kas luuakse kunagi intelligentsed masinad, kus vastanduvad minad võivad pidada omavahel dialoogi, mis annaks tunnistust, et masingi on võimeline endas kahtlema?

Winfried Nöth (sünd 1944) on saksa semiootik, kes on avaldanud uurimusi meedia-, reklaami-, pildi- ja kirjandussemiootikast. Tema koostatud on üks põhjalikumaid ja loetumaid semiootika käsiraamatuid „Handbuch der Semiotik“ (1990, 2. täiend tr 2000). Akademiias (2003/4) on ilmunud tema artikkel „Esemete keel: tarbekaupade semiootika alused“. W. Nöth on Kasseli Ülikooli keeleteaduse ja semiootika professor ning São Paulo katoliikliku ülikooli külalisprofessor.

Thomas Salumets:

1.–2. Praegusel globaliseerumise ajajärgul on eluliselt tähtis osata toime tulla erinevate „keeltega“ ja eri kultuuride narratiividega. Loomulikult seab see teadlastele suuri nõudeid. Vaatlen siin peamiselt juurdunud tõekspidamist asjade lahusolekust ja nende tegelikku ühtsust, nii nagu see avaldub kirjandusteades ja kultuuriuuringutes ning vahest kõigis humanitaarteadustes Põhja-Ameerika kõrghariduse sfääris, mida ma olen tundma õppinud. Minu arutlus on kantud lootusest, et humanitaarteadused hakkavad paremini mõistma inimkeskkonda, kui nad pööravad rohkem tähelepanu siirdeobjektidele (Donald Winnicott), sest need väljendavad sümboolselt hõredate piiridega vahetsooni. Selles siirderuumis – kuhu kuuluvad ka kultuur, mäng ja loovus – on „ise“ ja „teise“ vahepiirid ähmastunud, kuigi nende eripära jääb alles.

On üldiselt omaks võetud, et inimesed ainult kujutlevad, nagu oleksid nad „lahutatud sisemiselt, lahutatud teistest indiviididest ning lahutatud loodusest“ – kui kasutada Kanada filosoofi

Charles Tayloriga tabavat väljendust. Briti sotsioloog Anthony Giddensi sõnul me elame lõppkokkuvõttes „maailmas, kus teisi ei ole”. Muidugi on ääretult raske tegutseda põhimõtte kohaselt, et kõik me kuulume kokku. Seda enam on meil põhjust endale meelde tuletada, et alati on olemas ka teine vaateviis, et näiliselt lahus seisvad asjad on tegelikult seotud. Ja just see on olnud ilukirjanduse üks peamisi tervistavaid ja virgutavaid rolle.

Tooksin selle seisukoha toetuseks mõne selge väljaütlemise, mis esindavad väga erinevaid intellekte ja maailmavaateid. Kui tsiteerida näiteks tšehhi-prantsuse kirjanikku Milan Kunderat, siis aitab kirjandus meil „vabaneda sellest, mis näib väljapääsmatu”. Kirjandus aitab meil üle olla majanduslikest huvidest, on öelnud prantsuse sotsioloog Pierre Bourdieu; see õpetab meid leppima mitmemõttelisuse ja ebakindlusega, nägema mitmest tõde ja loobuma ainulisest tõest; kirjandus on ühiskondlike vahekordade tähenduskülluse väljendamise ja määramise vahend. Ühesõnaga, kirjandus rõhutab sattumuslikkuse ja vastastikkuse sõltuvuse tähtsust.

Selline vaade on mõjutanud mitmeid distsipliine, saades neist omakorda mõjutusi: alates Richard Rorty pragmatistlikust filosoofiast kuni Norbert Eliase figuratsioonisotsioloogiani ning kirjanduse ja õpetlasteni niivõrd erinevatest valdkondadest nagu pedagoogika, ajalugu, psühholoogia jpt. Minu silmis on säärane ristviljastus viimase paari aastakümne humanitaaria üks olulisemaid arenguid. Olen seda nimetanud kirjanduslikuks pöördeks mittekirjanduslikes distsipliinides. Huvi kirjanduse vastu levis 1980. ja 1990. aastatel üle traditsiooniliste piiride sügavale mittekirjanduslikesse distsipliinidesse. Sotsioloogid, ajaloolased, antropoloogid jt hakkasid üha rohkem arvestama vaatepunkte, mis vanasti olid iseloomulikud

peamiselt kirjandusteadusele. Paljud hakkasid oma ainele lähenema esteetiliselt kategooriate varal ning käsitlema seda tekstina ja konstruktina. See soodustas interdistsiplinaarsust ja lõi viljakaid sünergiaid, aga tekitas ka nn väljajätuhirmu (Francesco Loriggio): sunduse võtta arvesse üha laiemat territooriumi. Identiteedikriis ja suunakadu käis pealegi käsikäes pöördega interdistsiplinaarsuse poole ja arusaamaga, et humanitaaria moodustab ühise uurimisruumi, mida iseloomustab vastastikkune sõltuvus.

Kirjanduslik pööre mittekirjanduslikes distsipliinides nõudis „mina” mangelulitamist, ilma kogu seostemustrit lõhkumata, nii et maailma ei nähtaks mitte indiviidi või ühiskonna kaudu, vaid Norbert Eliase sõnul „indiviidide ühiskonnana”. See on üks humanitaaria ja võib-olla eriti kirjanduse peamisi potentsiaale praegusel globaliseerumisajal, mida iseloomustab – mõneti paradoksaalselt – niihästi killustumine kui ka vastastikkune samastumine. Võib öelda, et meil on tegu demokratiseerumisega, mis on seotud formaalsusevastaste tendentsidega: rohkem inimesi kui kunagi varem viibib olukorras, kus tuleb otsustada. Ometigi ei mõisteta, et see kaua kestnud areng tuleneb vastastikkusest sõltuvusest, ja seega ei tajuta killustumisega kaasnevat ohtu.

Ohtu aitaks kahandada see, kui humanitaarias nähtaks relatsioonilise mõtlemise virgutajat. See aitaks ka paremini suhestuda järjest suurema hulga inimestega, kes taotleavad kosmopoliitset mitmekesisust, elades kultuuride vahel, ning eelistavad rahvusülelt *habitus*’t ega pea seda millekski masendavaks. See aitaks meil vastu seista sellele, mida on nimetatud üheks Euroopa kaunimaks illusiooniks (Kundera): piiridega indiviidi, isoleeritud ego, „meieta mina” (Elias) müüdile.

Relatsiooniliste tunnetusviiside tähtsust näitab ka see, et need ei jää üksnes

inimteaduste piiresse. Nad ei puuduta üksnes inimsuhteid, vaid ka meie suhteid loodusmaailmaga. Teisisõnu, suurt osa praegusest akadeemilisest tegevusest, nii nagu mina seda tunnen, võib vaadelda jõupingutusena viia ühiskond ja keskkond uuesti kokku. Sellega seoses on viimastel aastatel tähelepanu pälvinud niisugused tähtsad intellektuaalid, nagu ameerika luuletaja, esseist ja looduskaitaja Gary Snyder, Kanada geneetik David T. Suzuki, norra filosoof ja süvaökoloog Arne Næss, ameerika evolutsioonibioloog Edward O. Wilson, ameerika ajaloolane Theodore Roszak, kui nimetada vaid mõnda. Kõik nad rõhutavad looduse sisemist väärtust, esmasust ja kesket rolli inimese potentsiaali arengus. Kuigi nad pole ehk kaasa toonud just palju käegakatsutavaid muutusi, on neid intellektuaale ajendanud lootus suurendada meie võimet taassuhestuda loodusmaailma tohutu keerukusega, parandada meie kahjustunud vahekorda loodusega ning, nagu süvaökoloogid on soovinud, jõuda biotsentrilisema ja seega vähem antropotsentrilise hoiakuni. Teisisõnu: nad soovivad, et küpsust määratletaks võimena samastuda teiste inimestega ja loodusega, parandada ökoloogilist kirjaoskust ja meie olukorda üldiselt. Mis puutub spirituaalsetesse aspektidesse, siis on see hoiak kooskõlas ka mitte-teistlike tajumisviisidega. Nende tuumaks on arusaam või kaemus „eristustettagusest maailmast” (D. T. Suzuki).

Ma ei maini seda üksnes kui näidet relatsioonilise mõtlemise ja kultuuri-praktika vormide laiuusest ja sügavusest tänapäeva maailmas. Ma mainin seda veel ühel kaalutlusel: üleskutsena meile kui humanitaarteadlastele ja õpetlastele jätkata sidemete arendamist nendega, kes võivad meid kanda teisele poole seda, mida nimetatakse sageli tüüpiliseks Lääne või Euroopa mõtteviisiks. Keskendugem kultuurile kui siirdeobjektile ja siirderuumile, kui

võimalusele suhestuda teiste kontekstidega! Laiendades nõnda „meie” tähendust nii kaugemale, kui suudame” (Rorty), saame seista vastu piiritlemise ja lõhestamise kalduvusele, mis on samuti loomumane selles sümbolises keskkonnas, kultuuriuniversumis, milles ja mille abil me oma eriala viljeleme.

Thomas Salumets (sünd 1956) on eesti päritolu Kanada kirjandusteadlane, kes on uurinud lähemalt nii saksa kui ka eesti kirjandust, konkreetsemalt F. M. Klingeri, N. Eliase, J. Krossi ja J. Kaplinski loomingut. Paljud tema kirjatööd on ilmunud Eesti teadusajakirjades ja -kogumikes. T. Salumets on Vancouveris asuva Briti Columbia Ülikooli germanistika osakonna dotsent ja juhataja.

Eero Tarasti:

1. Kahjuks tundub mulle, et humanitaarteadused on suurel määral kaotamas oma varasemat kohta Euroopa akadeemilise kultuuri nurgakivina. Üha vähem ülikoole paistab uskuvat ja investeerivat kultuuri, *Bildung*'i, *sivistys*'e ideesse. On paradoksaalne, et selline distsipliin nagu semiootika on kiirendanud seda protsessi. Kui semiootika 1960. aastatel uue teadusena lansseeriti, oli tal mõtel nii kõrg- kui ka popkultuurile. Kõrgkultuuri kirjeldades rakendati moodsaid ja efektiivseid lähenemisi, nagu küberneetika, informaatika, arvutitöötlus, formaalloogika, strukturaallingvistika, ja seeläbi seati kahtluse alla tema privilegeeritud staatus: näidati, et kunst ja kõrgkultuur funktsioneerivad samamoodi nagu mis tahes „tekst”. Sellise pildirüüstamisega tegelesid eriti just prantsuse strukturalistlikud ja poststrukturealistlikud semiootikud.

Samal ajal sai popkultuur, mida humanitaarteadustel varem ei kõlvanud käsitleda, nende täppismeetodite

rakendamisel akadeemilise diskussiooni teemaks ja talle omistati soliidse uurimisobjekti staatus. Võib öelda, et kõrgkultuur seeläbi kaotas ja popkultuur omakorda võitis.

Siiski on uus kursus tunnetusteoorias, nagu huvi fenomenoloogia ja hermeneutika vastu, virgutanud sisulist uurimistööd, käsitledes sedagi, kuidas kogeb kultuuriilminguid subjekt. Väärtushinnangud, nähtuste aksioloogiline ja ideoloogiline loomus, mis on iga humanistliku lähenemise tuum, on jäänud päevakorda ka biheiviorismi ja loodusteaduste valitsusajal. Nagu ütles Kierkegaard: subjektiivne ja objektiivne ei saa kunagi kokku. Sedasama kinnitasid juba esimesed loogilise empirismi esindajad XX sajandi algul: *phi*-fenomene ei saa taandada *ph*-fenomenideks, s.t füüsilisteks üksusteks. Ja siiski paistavad inimesed uskuvat väärti tõlgendatud loodusteaduste deterministlikke malle. Üks Jakob von Uexküll'i biosemiootika radikaalsemaid teese oli, et inimese sümboolset, märgilist tegevust ei saa taandada bioloogiale – nagu on toimitud sotsiobioloogias! –, otse vastupidi: kogu bioloogia ja orgaaniline maailm on üks semioosis.

2. Humanitaarteaduste probleem on lihtne: kuidas üldse ellu jääda globaliseerunud maailmas, kus hinnatakse üksnes efektiivsust ja tasuvust. Väljavaa- teid näib olevat ainult nendel distsipliinidel, mis suudavad teha oma tulemustest tarbekauba. Pärast 1999. aasta Bologna kõrgharidusdeklaratsiooni on Euroopa Liidu ülikoolides orienteerutud kiirele, efektiivsele ja võimalikult odavale stuudiumile, mis annab ettevalmistuse mingiks kindlaks ametiks tööturul. Ülikool kui koht, kus lastaks noortel areneda ja küpseda, jõuda sügavamale arusaamisele elust ja maailmast, mõtiskleda oma sihtide üle, katsetada ja eksida, otsida väärtusi oma edasiseks eluks, koht, kus nad saaksid

järgida ülikooli rektori sõnastatud printsiipi: „Rahuldage oma uudishimu ja harige oma vaimu,“ paistab kaduvat. Lubage mul lisada, et ma pole mures mitte omaenese eriala, s.t muusika ja musikoloogia pärast, sest mida rohkem jääb inimestel vaba aega, seda rohkem täidab seda muusika nagu uus religioon või allikas, mis annab elule sügavuse ja mõtte. Nii on muusikal turgu ja musikoloogidel tööd. Kuid üldiselt näib plaan privatiseerida kõik ülikoolid ja jätta nende ülalpidamine ärimeeste hooleks vähemalt Euroopa mõõtkavas ebarealistlik.

Uusim mood teaduspoliitikas on asutada üle ilma heldelt rahastatud „innovatsiooniuülikoole“, mis aga teevad sedasama: allutavad kõik ärihuvidele ja piiravad seega võimalusi tõsisteks baasuuringuteks, mis taotleavad tõelist teaduslikku innovatiivsust. Kellel võiks olla huvi finantseerida uurimusi, mis käsitlevad transtsendentsi, eksistentiaalsust, märkide modaalsset struktuuri jne?

Utilitaristlikele tendentsidele võivad vastupanu avaldada rahvuskultuurid, mida veel paarkümmend aastat tagasi peeti üldiselt kauges minevikku kuuluvaks, kuid mis nüüd on osutunud humanitaarteaduste peamisteks eestkostjateks. Kõigel, mis on seotud rahvusliku pärandiga ehk *patrimoine*'iga, nagu öeldakse Vahemere kultuuriruumis, on alati sotsiaalset kaalu. Seega tundub ajalooteadusel olevat tulevikku.

Teisest küljest on rahvuskultuuri mõiste muutunud tänapäeva maailmas mõnevõrra pitoreskseks kohalikuks kvaliteediks, turistidele mõeldud produktiks. Käisin läinud sügisel Moldovas ja nägin, et peamine transpordivahend on seal endiselt hobune ja van-ker. Kuid oodake paar aastat: need-samad talupojad palgatakse etendama turistidele talupoegi ja sellest saab nende peamine sissetulekuallikas. See tähendab, et need humanitaarteadu-

sed, mille rakendustest saab teha pseudofolkloorse speaktaakli, jäävad ellu.

Siiski pärineb mu lemmikmõiste radikaalsemas semiootikas Lõuna-Itaalia filosoofilt Augusto Ponzioilt, kes räägib *dritto di infunzionalità*'st, s.t õigusest olla ebafunktsionaalne. Sellise kvietistliku printsibi juured on nii Euroopa mõtteloos kui ka Ameerika transsendentalismis ning seeläbi ka moodsas ökoloogilises humanismis.

Üks kahetsusväärne ilming tänapäeva kommunikatsioonimaailmas – mille kujunemisele ka meie, semiootikud, oleme paraku kaasa aidanud – on see, et humanistliku kultuuri sümbol *raamat* on minetamas oma positsiooni. Raamatuid ilmub üha vähem ja noored loevad üksnes Internetti ja Wikipediat. Muidugi ei põhine kultuur paljalt lugemisel, vaid rohkem loetu üle mõtlemisel. Ent kui diskursus, mida me oma mineviku ja teiste kultuuride kirjavara kujul haldame, peaks kaduma, siis on lähedal ka humanitaarteaduste lõpp. Konkreetsemalt: mõne aasta eest kadus Pariisis Sorbonne'i väljakult kirjastuse *Presses Universitaires de France* raamatupood ja loovutas koha ameeri-

kalikku noortekultuuri esindavale moemajale. Keegi ei suutnud seda ära hoida.

...*aber nicht diese Töne*. Nähkem ka asjade positiivset külge – elu mõtte otsinguid, rõõmu haridusest ammutatud tarkusest. Kõik, kes me püüame olla humanistid, oleme igavesed üliõpilased. Moodne tehnosemiootiline ühiskond pakub meile selleks uskumatult tõhusaid vahendeid ning ka kultuuri- piire ületavat teadmust.

Eero Tarasti (sünd 1948) on soome muusikateadlane ja semiootik, üks muusikasemiootika alusepanijaid, kes uuemal ajal on pühendunud samuti eksistentsialistliku filosoofia ja semiootika loomimisele. Lisaks arvukatele uurimustele on tema sulest ilmunud romaan „Professor Amfortase saladus”, mis on tõlgitud ka eesti keelde (2003). E. Tarasti on Helsingi Ülikooli muusikateaduse professor ja Rahvusvahelise Semiootika Assotsiatsiooni president.

Küsitlenud MAREK TAMM